

Абдылдаев К.К., Эркинбаев М.А.

**ИНФОРМАТИКАНЫН ТЕРМИНДЕРИН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУ МАСЕЛЕСИ
ЖАНА АНЫН ОКУТУУДАГЫ РОЛУ**

Абдылдаев К.К., Эркинбаев М. А

**ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ ИНФОРМАТИКИ НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК И
ЕЕ РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ**

К.К. Abdyldaev, M.A. Erkinbaev

**THE TRANSLATION OF THE TERMS OF COMPUTER SCIENCE INTO THE KYRGYZ
LANGUAGE AND ITS ROLE IN TEACHING**

УДК:371.30

Бул макалада информатиканын терминдерин жана түшүнүктөрүн кыргыз тилине которуу маселеси, алардын туура которуп окутууда окуучулардын жана студенттердин билим деңгээлине тийгизген таасири каралган.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, информатика, терминдер, түшүнүктөр, сөз, окуу китептер, окуу куралдар, теориялык жана практикалык билим.

В этой статье рассматриваются проблемы перевода терминов и понятий информатики на кыргызский язык, а также влияние правильного перевода на уровень знаний учащихся и студентов.

Ключевые слова: кыргызский язык, информатика, термины, понятия, слова, учебники, учебные пособия, теоретическое и практическое знание.

This article deals with the problems of translation of terms and concepts of information technology into the Kyrgyz language, as well as impact of the correct translation to the level of students' knowledge

Key words: kyrgyz language, computer science, terms, concepts, words, books, teaching aids, theoretical and practical knowledge.

Тил адамдын жашоосундагы же эмгек ишиндеги ошондой эле айлана чөйрөсүндөгү кубулуштар боюнча ойлонуусунун өнүгүү куралы болуп саналат. Адам ойлонуунусун жана өзүнүн ой пикирин сөздөр аркылуу туюндурат жана ишке ашырат. Сөздөр табигый тилди түзөт, ал эми табигый тил болсо ар бир элдин жана улуттун өзгөчө кайталангыс белгиси болуп эсептелет. Ошондуктан тил адамзат коомунун цивилизациясында илим менен билимдин, искусство менен адабияттын, саясат менен экономиканын эң негизги каражаты жана башкы куралы экендиги белгилүү. Билим берүүдө тилдик факторлордун эң чоң мааниси бар. Информатика сабагын мектептерде, кесиптик билим берүүдө жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде окутууга көңүл буру учурдун талабы, себеби информатика сабагын классикалык предметтердин катарында кароо, компьютердин турмушубуздагы ээлеген ордун көрсөтүү азыркы учурдун талабы. Өнүккөн мамлекеттерде информациялык технологияга ээ болуу коомдогу профессионалдуулуктун атрибутун көрсөтүп турат. Кыргыз тилинде информатика боюнча окуу китептердин чыгабаштаганына аз гана

жылдын жүзү болду. Информатиканын кыргыз тилинде жарык көргөн окуу китептериндеги, окуу куралдарындагы жана методикалык колдонмолорундагы терминдердин олуттуу кемчиликтери бар. Ошондой эле информатиканын кыргыз тилиндеги терминалогиясындагы да болсо эле калыптана элек, информатикалык терминдердин жалпы колдонула турган сөздүгү жок, терминдерди кыргыз тилине которууда тартипсиздиктер жоюла элек жана такталбаган терминдер көп. Ошол себептен информатиканы кыргыз тилинде окутуу да окуучулардын, студенттердин терең билимге ээ болуусун да жана логикалык ойлоосун өстүрүүдө кыргыз тилиндеги информатикатерминдердин тартипке келтирүү жана аны өркүндөтүүнүн мааниси чоң. Кыргыз информатикалык тилин өркүндөтүү маселеси боюнча терең изилдөө жүргүзгөн, топтолгон тажрыйбаны жыйынтыктаган, анын методикасын иштеп чыккан илимий эмгекти түзүү талап кылынат.

Илимдин, техниканын, технологиянын, экономиканын, адабияттын, маданиятын жана искусствонун түшүнүктөрүн атоо үчүн колдонулуучу сөздөр жана сөздөрдүн тизмеги термин деп аталат. Термин түшүнүгү чыныгы дүйнөнүн көрүнүштөрүнүн, кубулуштарынын жана объектилеринин касиеттерин, белгилерин жана формаларын чагылдырган илимий түшүнүктөр менен айкалышып турат. Түшүнүктөр жана терминдер сөздөр менен берилет. Илимий техникалык билимдердин ар кандай системасыда сөздөр менен берилгендиктен ал системадагы түшүнүктөр менен терминдерди синонимдик сөздөр аркылуу туюнтуудан качуу керек. Билимдерди түшүнүктөр жана терминдер менен каныктырбай туруп аларды өнүктүрүү мүмкүн эмес. Ой-пикирди сөз менен туюнтканга чейин бизде түшүнүктөр элесбулас гана болот, биздин оюбуз сөз менен туюнтулганда гана, терминдер менен бекемделгенде гана, биз берүүчү түшүнүктөр бүткөн мүнөзгө ээ болот. Аңсезимибиздеги бүдөмүк ойлорду сөз менен туюнтканда гана, ага түшүнүк бергенде гана, жана аны термин аркылуу туюнтканда гана илимий чөйрөдө ордун таап өнүгүп кете алат. Илимдердин системасы жалаң гана терминдердин жыйындысынан турбастан алар аркылуу туюнтулган түшүнүктөрдүн

курамынанда турат. Башка тилдердеги терминдерди туура жана так которуу билим берүүнүн көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Таамай которулган же туура түзүлгөн жана өз убагы, орду менен колдонулган терминдер окуучулардын билим денгээлин жогорулатып, окуу материалдарын сергек өздөштүрүүсүнө жардам берип, окутуунун логикалык байланышын бекемдейт. Окуу материалдарындагы терминдердин жөнөкөй, жатык тилде берилиши окуучулар тарабынан аларды эсте тутууга, жеңил айтууга жана өздөштүрүүгө ыңгайлуу болоор эле. Азыркы учурда информатика илим катары калыптанып, өнүгүү багыттары аныкталып мектептик курстар да, жогорку окуу жайларында окутулуп жаткандыктан, информатиканы кыргыз тилине которуу кыргызча окуу китептерин жана куралдарын жазуу учурдун талабы, ошондой эле көйгөлүү маселелеринин бири. Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин кыргыз тилине которууда чоң мүчүлүштүктөрдү кетириүү орун алууда. Кайсыл гана билимдерди албайлы, алар терминдерден гана түзүлбөстөн, алар аркылуу туюнтулган түшүнүктөрдөн да турат. С.М. Мусаевдин «Кыргыз математика тилин өркүндөтүүнүн маселелери» деген илимий эмгегинде терминдерди кадимки сөздөрдөн айырмалап турган негизги белгилерин көрсөтүү менен жалпы терминологиянын принциптерин берген [1]. Ушул эле илимий эмгекте Кыргыз математикалык терминологиясын түзүүнүн принциптери да эң сонун изилденип, түшүнүктөрдү жана терминдерди которуунун мыкты ыкмалары берилген. Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин, жогорку кыргыз математикалык терминологиясы изилдегендей мыкты илимий эмгектер азырынча чыгарыла элек. Кыргыз информатиканын терминологиясын түзүүнүн принциптерин жана которуунун маселелерин жолго коюу азыркы учурдун көйгөйлүү маселелеринин бири. Информатиканы мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окутууда кыргыз тилинде жазылган окуу китептери жана окуу куралдары аз санда. Жогорку окуу жайларында информатика боюнча кыргызча окулган лекциялардын дээрлик баардыгы орусча окуу-китептеринен ар бир лектордун дараметине жараша которулуп окутулуп жатат. Информатиканын түшүнүктөрүн жана терминдерин которуунун принциптери жана жолдору азырынча иштелип чыга элек. Кыргыз информатикасынын терминдерин түзүүдө кыргыз тилинин мүмкүнчүлүктөрүн жана эне тилибиздин ички ресурстарын пайдалануу анын илим жана билимдер тармактарындагы терминдерди кыргызчалоого багыттоо татаал иштердин бири. Себеби, шаардагы жашаган кыргыздар эмес айыл жериндеги кыргыздарда этнотилибизди турмуш тиричиликтин денгээлинде гана билип калдык, которууда нукура кыргыз сөздөрүн, ошондой эле таамай, так маанилерди берүүчү байыркы кыргыз сөздөрүн унуттук. Ошол сөздөрдүн базасы

(жыйындысы) түзүлүп жана илимий жактан иликтенип илимий техникалык котормолордо колдонсо жакшы болмок.

Соңку кездердеги кыргыз тилинде жарыкка чыккан окуу китептериндеги жана окуу куралдарындагы терминдердин абалына назарыбызды салсак мисалы авторлору У.Биримкулов, А.Өмүралиев, В.Бабак болгон «Компьютер жана интернет» деген энциклопедиялык окуу куралындагы Кыргызча-англисче-орусча сөздүк бөлүмүнө көз жүгүртсөк [2]: программное обеспечение автоматизированное проектирование-автоматташтырылган долбоорлоонун программдык жабдыгы жатыгыраак которулушу автоматташтырылган долбоорлоонун программалык жабдыгы же автоматташтырылган долбоорлоонун программалык камсыздалышы, автоправка-автоондоо тагыраагы өздүк ондоо, прокрутка-айлантуу, айландыруу тагыраагы тегеретме, удаленный компьютер-алыстагы компьютер, алыскы компьютер тагыраагы обочолонгон компьютер, обратный вывод-артка чыгаруу тагыраагы тескери чыгаруу, панель инструментов-аспаптоп панели тагыраагы аспаптар тилкеси, протокол передачи данных-берилиш алмашуу протоколу туурасы маалыматтарды берүү протоколу, обмен данными-берилиш алмашуу, берилиштер менен алмашуу туурасы маалыматтарды алмашуу, данные-берилиштер ушул жерде данные сөзүнүн которулушуна токтоло кетели К.Юдахиндин «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» «данные» деген сөз маалыматтар деп которулган бул котормо мааниси жагынан да так, таамай жана туура жатык тилде берилген, ал эми жогорку окуу куралында сөзмө-сөз которулуп калган [3]. Бул сөз катышкан сүйлөмдөрдү талдайлы мисалы: «Данные студента» деген сүйлөмдө «берилиш» деген терминди колдонсок «Студенттин берилиши» же «Студент жөнүндө берилиш» деген түшүнүксүз котормосу келип чыгат. Эгерде «маалымат» терминин колдонсок «студенттин маалыматы» же «студент жөнүндө маалымат» түшүнүктүү болот. Ушундай эле «данные об объекте», «берилиш» терминин колдонсок «объект жөнүндө берилиш» жакшы түшүнүктү бербейт, ал эми «объект жөнүндө маалымат» десек ыңгайлуу да, түшүнүктүү да болот. Биз терминдер сөзмө-сөз которулбай ошол термин жайгашкан сүйлөмдүн мааниси же термин колдонулуп жаткан окуянын же кубулуштун же иш аракеттердин маанисине жараша которулушу керек деп эсептейбиз. Мисалы, «оперативный память» - «тез эс» деп которулуп жүрөт. Бул «оперативный» деген-«тез, ыкчам, бат» деген түшүнүктөрдү берет, бирок сөзмө-сөз эле алып которуу ошол «оперативный память» дегендин аныктамасына жана анын иш аракетинде дал келбейт, бул түшүнүктүн аныктамасы боюнча информацияны тез жазууга жана окууга арналган эсти түшүнөбүз. Бул эс компьютер иштегенде гана пайда болот, компьютерди өчүргөндө ал эс жоголот б.а. бул эс

компьютер иштеге айда болот, ошондуктан «учурдагы эс» деп которулушу не гана учурда не керек. Экинчиден компьютерде микропроцессордун эси, турактуу эс, сырткы эс деген түшүнүктөр бар. Мейли «оперативный память» дегенди «тез эс» деп которсок, анда «тез эстен» да тезирээк болгон микропроцессордун эси бар анда аны кандайча түшүнөбүз. Ошондуктан «оперативный память» дегенди «учурдагы эс» деп которсок мааниси да, колдонулушу да боюнча абдан ылайык келет.

Ушундай эле «операционная система» деген терминди «иштетүү системасы», «амалдар системасы» деп которулуп жүрөт, биринчи которуу мааниси жагынан жакыныраак болгону менен так маңызын бербейт, ал эми экинчи которуу сөзмө-сөз которулуп калган формасы, мааниси жана маңызы жагынан да төп келбейт. Функция дегенди иштетүү деп түшүнөбүз. «Операционная система» дегенди «аракеттер системасы» деп которсок бул терминдин аныктамасына да ылайык келип, маани-маңызына да абдан ылайык келет. Себеби бул система компьютердин ички жана сырткы түзүлүштөрүн аракетке келтирип, башкарууну жөнгө салат.

Информатика илиминин техникалык каражаттар бөлүгүндө көп кезигүүчү «материнская плата» деген терминди «энелик такта» деп сөзмө-сөз которуп жүрүшөт. Бул термин компьютердин негизин түзөт, б.а. интегралдык схемалар микропроцессор жайгашкан такта, ошондуктан «негизги такта» деп которулганы талапка ылайык.

Кээ бир терминдер эки же үч сөздөн куралгандыктан бул терминдерди курама терминдер деп атап, «Курама терминдер» принциби деген которуунун принципин терминологияга сунуштайбыз. Мисалы, «Информатика», «Пролог», «Модем» ж.у.с. «Информатика» термини француздук *informatique* термининен келип чыккан, бул термин *information* (информация) жана *automatique* (автоматика) деген эки сөздөн куралган, ушундай эле «Пролог» термини да курама *Programming Logic* деген сөздөрдү кыскартып *Prolog* термини алынган. Мындай терминдер кыргыз тилине которулбастан эле колдонулушу керек. Терминдердин так жана туура кыргызча которулушу окуучулардын жана студенттердин билиминин илимий деңгээлин жогорлатуу менен окуу ишмердүүлүгүн интеллектеширет. Бул процесстерди ишке ашырууда кыргызча окулган лекциядагы жана кыргызча өткөрүлгөн лабораториялык иштердеги терминдердин кыргызча которулушунун

сапатын анализдөө азыркы учурдун талабы. Информациялык системалар сабагындагы кыргызча которулуп окутулуп жаткан терминдерге байкоо салсак [4]. Информационные системы-информациялык системалар, кайсыл бир булактарда маалымат системалары болуп которулуп жүрөт. Биздин оюбузча информациялык системалар болуп которулганы жөндүү, себеби интернационализм принциби боюнча Европа өлкөлөрүндө да, орус тилинде да информация-информация болуп, система-система болуп которулуп колдонулууда. Кыргыз терминологиясында биз мындай которуп колдонуудан качпашыбыз керек. Жогорудагы терминдер эл аралык терминдер болгондуктан жана кыргыз илим, билимине терең сиңип калгандыктан Информациялык системалар деп окутуу билим берүүнүн сапатын төмөндөтпөйт [5]. Түшүнүктөрдү жана ага ылайык келген терминдерди окуп үйрөнүү ар бир предметти окутууда милдетүү болуп саналары түшүнүктүү. Студенттердин жана окуучулардын эсинде ар бир термин менен кандайдыр бир белгиленген ой-пикир, маани, түшүнүк берилүүгө тийиш. Терминдерди орду менен пайдалануу туура жана маданиятуу сүйлөөнүн негизги шарты болуу менен жаштардын терең билим окуусуна шарт түзөт. Ошондой эле информатика терминдерин жана түшүнүктөрдүн аныктамаларын кыргыз тилинде так жана таамай которуп алсак андан кийин теориялык жана практикалык билим берүүдө сабактарды кыргыз тилинде окутууну колго алсак, техникалык илимдер боюнча кандидаттык, докторлук диссертациялар кыргыз тилинде жазылып жана корголсо, кыргыз тилин байытып, жогорку деңгээлге көтөрөт элек.

Адабияттар:

1. Мусаев С.М. Кыргыз математика тилин өркүндөтүүнүн маселелери. Фрунзе, 1972
2. Биримкулов У., Өмүралиев А., Бабак В. Компьютер жана интернет., Бишкек, 2004
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965
4. Эркинбаев М.А., Асанова З.А., Мукамбетова С.А. Информациялык системалар жана Интернет технологиялар сабактарындагы терминдерди кыргызча которуунун мааниси жана окутуудагы орду. Вестник ИГУ, №24, 2009г.
5. Эркинбаев М.А., Озубеков Н.Т. Объектке багытталган программалоо сабагын окутууда кыргыз тилине которулган терминдердин мааниси. Вестник ИГУ, № 30, Каракол, 2011г.

Рецензент: д.ф.-м.н., профессор Бийбосунов Б.И.